
Kövér Lajos

EGY LYONI „HASZNOS POLGÁR” A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Jean-Claude Flachats neve leginkább a francia technikatörténészek szűk körében ismert. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a francia gyáros már a kortársai elismerését és tiszteletét is elsősorban azzal vívta ki, hogy az utazásai során megfigyelt különféle technológiai eljárásokat apró részletekbe menően lejegyezte, ezeket rajzokkal, ábrákkal egészítette ki, hogy azután – egy részüket a gyakorlatban is kipróbálva – közkinccsé tegye Franciaországban. Így lett belőle „Hasznos Polgár” (*Citoyen utile*).¹ Véleménye szerint egy utazás igazi hozadéka a megfigyelés és ennek a megfigyeléseken nyugvó ismeretanyagának a gyakorlati adaptációja. Ez sikeres karriertörténetének magyarázata; a családi textilműhelyből királyi manufaktúra lett, tudományos ismeretterjesztő és írói tevékenységének elismeréséül pedig tagjává fogadta a Lyoni Akadémia (*Académie des Sciences, Belles-Lettres et Arts de Lyon*).²

Flachat ars poeticájának érzékeltetése végett nem haszontalan idéznünk fő műve előszavát, amelyben kifejti, hogy mi az utazása célja. E szerint „mindenkinek egyformán hasznos óhajtok lenni és tetszeni, mikor átnyújtom művem a közönségnek. Ezen szándékkal közeledtem a különféle dolgokhoz, amelyek a kíváncsiak figyelmére méltónak látszanak, egyszóval felteszem – és mások is úgy gondolják –, hogy e mű hasznos és tetsző lesz, ha nem is a stílus eleganciája (mert hisz én kereskedelmi ügyletekről tárgyaltam közben), hanem utazásom során gyűjtött nagyszámú, érdekes megfigyeléseim révén.” Az invokációt így folytatja: „Vajon túlon túl öntelt volnék? Megtévesztettek engem? Ezt majd eldönti a nyájas olvasó...”³

1 Hasznos Polgár (*Citoyen utile*) a felvilágosodás értékrendjében az, aki elsajátítván a különböző foglalkozások alapelemeit birtokában van a hozzá kötendő elméleti ismereteknek is. A Lyoni Akadémia 1761-ben a nagyközönség számára hasznosnak találta Flachats feljegyzéseit. L. G. Michaud: *Biographie universelle, ancienne et moderne*. t. 1–52. Paris, 1811–1828.

2 François-Xavier Feller: *Biographie universelle ou Dictionnaire historique des hommes qui se sont fait un nom par leur génie, leurs talents, leurs vertus, leurs erreurs ou leurs crimes*. tome V. Gauthier Frère et Cie, Paris, 1834. 129–130.

3 Jean-Claude Flachats: *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie de l'Afrique et même des Indes orientales*. Tome I. Jacquenod père, Rusand, Lyon, 1766.

Jean-Claude Flachat 1718-ban született Saint-Jean-Bonnefonds-ban.⁴ Lyonban tanult a jezsuita kollégiumban, utána kémiával foglalatzkodott, de végül a mechanika behatóbb tanulmányozása mellett döntött. Tanulmányai befejezését követően a család textilműhelyében foglalatzkodott, majd a lyoni kereskedők támogatásával utazásra adta a fejét. Így lett Jean-Claude Flachat a Levante felé irányuló lyoni kereskedelem egyik úttörője, hiszen a francia gazdasági érdekeltséget ebben a térségben Flachat kereskedelmi missziójáig szinte kizárólag marseille-i kereskedők uralták. Az utazás tehát szervesen illeszkedik ahhoz a Fleury bíboros szorgalmazta kereskedelmi stratégiához, amelynek értelmében a Kereskedelmi Tanács (*Conseil du Commerce*) a konkurencia megteremtése révén akarta lejjebb szorítani az árakat – megtörve így Marseille kereskedőinek monopóliumát.⁵

Először Hollandiába, a textilipar őshazájába utazott, majd bebarangolta Itáliát és a német területeket, innen pedig – hódolván az egzotikus utazást kedvelő kordivatnak is – Magyarországon átutazva Konstantinápolyt jelölte meg úti célként. A Nagy Fekete Eunuch⁶ támogatását élvezve a „szultán nagykereskedője” megtisztelően magas cím birtokosaként (*baserguian bachi*) fontos kereskedelemszervezési feladatokat látott el Kis-Ázsiában és Észak-Afrikában. Hazatérte után XV. Lajos érdemei elismeréséül a család saint-chamond-i műhelyét királyi manufaktúrának nyilvánította, Flachat igazgatói címet kapott (*Directeur des Établissements et de la Manufacture Royale de Saint-Chamond*), ami gyakorlatilag számos privilégiumot és jelentős adókedvezményeket jelentett.⁷

Flachat tehát azok közé a tudományos utazók közé tartozik, akik az elsők között világosan látták: egy-egy város vagy egy-egy nagyobb régió gazdasági lehetőségeit alapvetően – a már meglévő erőforrások mellett – a kereskedelem intenzitása és a speciális tevékenységi formákra kiképzett munkaerő jelenléte határozza meg. Mindezt azonban ki kell egészítse a fejlesztés, azaz a legújabb technikai és technológiai ismeretek adaptációja, amelyhez persze királyi (értsd állami) támogatás is szükséges.⁸ A sors különös fintora, hogy a Flachat-érdekeltségek 1770-es csődjéhez nagyban hozzájárult az, hogy a lyoni vitriolüzem kifejlesztéséhez nem kapott királyi támogatást, így aztán „bedőlt” az a technológiai fejlesztés,

4 A napjainkban több mint 8000 fő lakta helység a Rhône-Alpes régióbeli Loire megyében található Saint-Étienne és Saint-Chamond közvetlen közelében, Lyontól kb. 50 km-re.

5 Liliane Hilaire-Pérez: *Les mondes du travail. Cultures techniques et pratiques de l'échange entre Lyon et le Levant: inventions et réseaux au XVIIIe siècle. Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 49. évf. (2002) 1. sz. 93–97.

6 A fekete eunuchok Egyiptomból származtak, akiket az egyiptomi pasa küldött a szultáni udvarba. A háremben nekik volt a legnagyobb hatalmuk olyannyira, hogy a hárem létezésének utolsó évszázadaiban már kizárólag fekete eunuchok szolgáltak. Vezetőjük, a Nagy Fekete Eunuch a szultánanya bizalmasa volt, és egyike azon keveseknek, akik bármikor bemehettek a szultánhoz.

7 L. G. Michaud: *i. m.* 1816. t. 15. 2–3.

8 Liliane Hilaire-Pérez: *i. m.* 97–107.

amely a nyomott, azaz színes és mintás textiliák olcsóbb és nagyobb tömegű előállítását volt hivatott elősegíteni.⁹

Kereskedőként tehát Jean-Claude Flachet ügyes üzletkötőnek bizonyult, akit leginkább a mindennapok érdekeltek. Mai szemmel nézvést az egzotikumot kedvelő, sőt az új ismeretekért kockázatokat, kalandokat is felvállaló tudományos utazó. A kortársak zömével ellentétben őt nem annyira a kémia és a korszakban az ehhez szorosan kötődő alkímista praktikák érdeklik, hanem a gyakorlat, jóllehet a kémiában szerzett jártasságát a kelmefestés technológiájában kamatoztatta.¹⁰ A politika, a történelem így számára inkább sajátos adalék. Textilipari érdekltségének és érdeklődésének megfelelően a szőnyegszövés technikája, mechanikája élvez elsőbbséget. Franciaországba visszatérve manufaktúrájában például meghonosította a perzsa szőnyegszövés csodáit, ám Európában ez ideig nemigen ismert technológiáját, módszereit és mintázatát.¹¹ Hosszú útjának tapasztalatait *Megfigyelések Európa egy része, Ázsia, Afrika és Kelet-India kereskedelméről és iparáról* címen 1766-ban adta ki Lyonban.¹² Ebből az 1740-es magyarországi tapasztalatok kivonatoltan magyarul is megjelentek 1963-ban.¹³

Jean-Claude Flachet 1740 őszén Dél-Franciaország, Itália, Svájc, Bajorország és Ausztria érintésével érkezett Magyarországra. Nemcsak a kiváló magyar borokról hallott, hanem tudomása volt arról is, hogy a gyümölcs- és gabonatermesztés mellett a szubtrópusi festőnövények és a gyapot meghonosításával is próbálkozott ez idő tájt a bécsi agrárpolitika. Szlavóniai utazását leginkább ez a hír motiválta!¹⁴

9 A vitriol tulajdonképpen kénsav, amely a textiliák kifehérítéséhez nélkülözhetetlen; a színezés és a szövet mintás nyomatát mindig megelőzte a fehéritési eljárás, tehát a kelmefestés, a kelmekezelés elengedhetetlen alapanyaga a vitriol. A korszakban kezd egyre keresettebbé válni a színes nyomású kelme. Flachet ezt akarta nagyobb tömegben, így olcsóbban piacra dobni. Uo. 107–114.

10 Uo. 108–109.

11 Doru Todériciu: Jean-Claude Flachet (1700–1775) voyageur, industriel et technologue lyonnais. *Revue d'histoire des sciences*, 26. évf. (1973) 2. sz. 137–138.

12 A már idézett *Observations* mellett fontos műveként jegyzik a kortársak a buzérfestékre vonatkozó feljegyzéseit is, amely 1771-ben látott napvilágot. J. C. Flachet: *Mémoire sur la garance...* Perisse, Lyon, 1771. A festőbuzér nevű növényt textilfestésre, többek között a katonák vörös pantallójának festésére használták.

13 Haraszi Sándor – Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon*. Tánácsics, Budapest, 1963.

14 Jean-Claude Flachet: *Observations...* i. m. 202–203., 214.

Bécsbe éppen Károly császár temetésekor érkezett.¹⁵ Innen Sopronba utazott, ahol bő két hetet töltött, mert a nagy havazás miatt nem tudott továbbmenni. A környéket bejárván ellátogatott Kismartonba és megnézte a Fertő-tavat. Innen Győrvarón, Zalaegerszegen, Kanizsán, Darányon, Szigetváron keresztül – katonatisztekhez csatlakozva – Szlavóniába, Eszékre és Péterváradra utazott. Visszatértében a pestisjárvány miatt útközben többször is feltartóztatták, sőt karanténban is töltött néhány napot. Pécsett hosszabban időzött, majd a Balaton érintésével visszatért Bécsbe, ahol Franciaországból érkező görögökkel találkozott, akikkel együtt végül nekivágott a törökországi utazásnak. E szűk kis csapat a Bécsből Konstantinápolyba készülő török követ társaságához csatlakozva, több mint kilencven hajóból álló folyami konvojjal a Duna vízi útján elindult Konstantinápolyba. Pár hónap leforgása alatt ez tehát Flachat második Magyarországi utazása. Ezúttal Pozsonyban, Esztergomban, Budán, Péterváradon és Belgrádban álltak meg. Jean-Claude Flachat tehát azon ritka utazók közé tartozik, akik mind a szárazföldi, mind pedig a vízi útvonalat kipróbálták a 18. századi Magyarországon.¹⁶

Amint említettük, Flachat 1740 őszén érkezett Magyarországra. Sopronban időzvéen a környező tavakról és a benne található rengeteg ízletes halfajról tesz említést.¹⁷ Innen ment Győrbe. A város közepes nagyságú, de Győrsziget (Győr külvárosa) a körülötte levő mocsár és a kis patak miatt csak nehezen megközelíthető. A városban van egy citadella, ám a házak lakrész nélküliek, ember, állat együtt lakik; az ajtó rendszerint egyúttal kémény is, vagy a tetőn vágott, kis nyílások helyettesítik a kéményt; szalmából vagy nádból készítik a vízlefolyót. A városban sokkoló élményben volt része, hiszen érkezésekor tűz pusztított,

15 I. Károly magyar király 1740. okt. 20-án halt meg. „L'Empereur Charles venait de mourir ; tout étoit en deuil à la Cour, & en mouvement dans la ville. Je fus témoin le lendemain du convoi funèbre, qui répondoit à l'idée que l'on se forme de la grandeur des Empereurs. Je profitai le même jour de la voiture qui partoît pour la Hongrie royaume que je desirois voir, sur ce que j'avois appris de ses productions en vins, laines, fruits métaux, bled, etc. Nous passâmes devant la favorite maison de plaisance de l'Empereur. On ne s'en douteroit presque pas en la voyant : il n'y a rien de magnifique, rien qui annonce la grandeur du Prince, qui l'avoit fait bâtir depuis peu.” Uo. 202.

16 Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon*. Acta Universitatis Szegediensis, Tomus 16. Szeged, 1948. 72.

17 „Le chemin est très beau jusqu'à Neustadt, ville épiscopale à douze lieues de Vienne ; quand le temps est sec : mais il tomba alors la neige, & les chemins devinrent si mauvais, que nous eûmes de la peine d'arriver en deux jours à Edimbourg, quoique nous eussions quatre chevaux au carrosse. Nous étions contraints d'aller lentement, & souvent de sonder le gué, de peur de nous enfoncer dans les marais, dont ce pays est tout couvert. Il n'eût pas été prudent d'en repartir avant que les neiges se fussent écoulés, & que le froid eût raffermi les chemins. Nous y séjournâmes quinze jours. Je m'amusois à parcourir les environs de cette ville, pour faire quelques découvertes utiles, dans les moments où je pouvois sortir. Tout se réduisit à voir le lac d'Edimbourg, où l'on pêche de bons poissons, & la petite ville de Visinstat où il n'y a à voir que le château, & une église que la dévotion des fidèles à la Ste Vierge a rendu célèbre.” Jean-Claude Flachat: *Observations...* i. m. 202–203.

ám meglepve tapasztalta, hogy a lakosok hamar felocsúdtak a döbbenetből, mentették, ami menthető, majd elkezdtek házaikat újra felépíteni. A lakóépületeket odúknak nevezi, jóllehet alaposan megfigyeli, hogy hogyan is készülnek ezek az „odúk”. Íme, a munkafolyamat: ásnak egy nyolclábnyi mély gödröt, amely elég széles arra a célra, hogy befogadja a családot, a házi használati tárgyakat és az állatokat. A szállásnak csak egyetlenegy nyílása van. Magvaikat, élelmüket és minden értéküket pincékbe rejtik. Ez utóbbi mondat azért elgondolkodtató, mert jól példázza: a lakosság mindennapjaiban még Nyugat-Magyarországon is kísért a múlt. A sarcoló katonától, a rablóktól és a be-betörő martalócoktól való félelem arra sarkallja a hétköznapi emberét, hogy a létfenntartáshoz szükséges szerény javait a pincékbe rejtse el.¹⁸

Flachat feltétlen megemlítené tartja, hogy a korabeli utazásnak többféle nehézsége van; ő főképp a tolvajoktól, rablóktól félt. Az időjárást szélsőségesnek tartja, hiszen itt a nappal olykor nagyon meleg, míg az éjszaka szerfelett hideg. „A szúnyogok felfalnak és lehetetlen megszokni őket. Ezért sokan sűrű fátyollal fedik be arcukat, ősszel, télen az ember állandóan abban a veszélyben forog, hogy elpusztul.”¹⁹

18 „Nous eûmes ce triste spectacle à Giovar : à peine y étions nous entrés, que nous entendîmes sonner la cloche pour attrouper les habitants. Nous demandâmes pour quel sujet tout ce peuple accouroit d'un air si consterné. On nous montra une maison qui se brûloit. Le vent dispersa les étincelles, & dans un instant la moitié du village fut embrasée. Il y eut vingt quatre familles sur le pavé. Je m'attendois à plus de désolation : il me parut que leur parti fut bientôt pris ; ils avoient peu de chose à perdre, ils en eurent moins de regret, encore la plupart eurent ils le temps de sauver ce qu'ils avoient de plus précieux, les bestiaux, & quelques meubles absolument nécessaires. On commença à rebâtir les baraques : tout le village s'y prêtoit ; je suis convaincu qu'en peu de jours on ne s'apperçut plus de cette désolation. Aussi la plupart des habitants aiment ils mieux vivre dans des tanières ; car je ne crois pas qu'on puisse appeler autrement les maisons qu'ils se font sous terre : d'où il arrive souvent qu'on croit marcher sur des terres labourables, quand on est sur leurs habitations. Ils commencent par faire une tranchée de huit pieds, & communément assez large pour contenir leur famille, leurs ustensiles, & leurs bestiaux. Ils affermissent les terres avec des pieux, qui soutiennent un peu les arbres dont ils se servent pour couvrir cette tranchée ; ils les lient avec des branches, & y mettent d'abord une couche de mortier ; ils y jettent ensuite un pied & demi de terre, qu'ils ensemencent. Il n'y a qu'une seule ouverture, par où l'on descend. Ils ne se soucient guère de la tenir fermé. On ne trouve dans cette caverne que les quatre murs, si l'on peut appeler cela des murs. Leurs grains, leurs denrées, & tout ce qu'ils ont de précieux, sont cachés dans des caves qui ne sont connues que du maître de l'habitation : aussi ne peut on en obtenir que ce qu'il veut bien donner.” Uo. 206–207.

19 „Delà vient qu'on est fort souvent forcé de leur faire donner par force ce qu'ils refusent de vendre. Les voleurs, qui sont en très grand nombre dans ces provinces, sont aussi embarrassés que les voyageurs ; ils ne trouvent rien à prendre ni à acheter. On conçoit par ce détail que les étrangers seroient peu satisfaits s'ils y voyageoient par curiosité. On n'y a guère moins à souffrir en été qu'en hiver. La chaleur y est excessive pendant le jour, & la nuit est d'un froid extrême. Les cousins vous dévorent, & il est impossible de s'y habituer.

C'est pourquoi la plupart des habitants se couvrent le visage avec un crêpe fort épais pendant l'automne, & l'hiver l'on est sans cesse en danger de périr, ou du moins on ne vient à bout de sortir des boues & des neiges qu'avec une peine infinie.” Uo. 208–209.

Utazása során leírja a rideg állattartást. „Időnként közlőről és távolról nagy tüzeket vetünk észre. Egy helyütt kíváncsiságból megközelítettük a tüzet, egy tölgyfa égett; pásztorok – a tüzet élesztve – a parázsra száraz ágakat vetettek, amelyek nagy hőséget árasztottak; az állatok körülötte voltak összevissza.”²⁰

Flachat szerint túl sok a mocsár Magyarországon. Megoldásul nem a folyók esetleges szabályozását kínálja, hanem szerinte a szűkebb közösségnek kellene öntevékenyebbnek lennie, tehát a lakosságnak több gondot illene fordítania a helybéli mocsarakon átvezető hidak építésére, sőt a már meglévőket erősíteni és korszerűsíteni kellene. Jó megfigyelőként szemügyre veszi az effajta „hidak” építési technikáját. Elismeréssel írja, hogy a nép találékonyságát mutatja, ahogyan e hidak készülnek: „Négy sor cölöpöt vernek le eléggé közel egymáshoz, ezek két lábnyira kiemelkednek a vízből; keresztbe és hosszába ágakkal összekötött fákat helyeznek rá, olykor csak az első sor ágat fedik be; olykor előfordul, hogy a kocsik kerekei a fák közé szorulnak, és csak nagy erőfeszítéssel lehet onnan kiemelni.”²¹

A korabeli magyar mindennapok táplálkozási és egészségügyi viszonyairól nem sok jót ír. Már annak is örülhet az utazó, ha kenyérhez, tejhez, borhoz vagy „rakyhoz” jut. Ez utóbbi valami pálinkaféle. Színe eléggé zavaros. Ivás közben nem erős, csakhogy mértéktelen fogyasztása veszélyes, sok kellemetlenség okozója. Ám az ember mégis kénytelen inni belőle, többet, mint amennyit akar, merthogy oly kedvesen kínálják.²²

Súlyos gond az ivóvízhiány. A vidék vizei ebből a szempontból semmit nem érnek, alig akad iható forrás. A folyók, illetve a sáros ciszterna vizét isszák az emberek, ez roppant ve-

20 „De temps en temps nous appercevions ou près ou loin de grand feu. Nous eûmes une fois la curiosité de nous en approcher, & nous trouvâmes un chêne qui brûloit : les bergers animoient le feu avec des branches mortes qu'ils jetoient dans ce brasier, qui répandoit une chaleur extrême : les bestiaux étoient autour pêle mêle.” Uo. 210–211.

21 „Il nous auroit été impossible de sortir des marais que nous rencontrions ; ils sont assez profonds, & ont quelquefois une lieue de long : ce qui rendroit cette contrée aussi impraticable pour les naturels du pays que pour les voyageurs. Aussi ont ils l'attention d'y construire des espèces de ponts qu'ils pourroient aisément rendre plus solides & plus commodes. Ils plantent quatre rangs de pilotis assez près les uns des autres, qui s'élèvent de deux pieds sur l'eau ; ils y mettent en long & en large des arbres applatis qu'ils lient avec des branches, ou quelquefois ils se contentent de couvrir le premier rang de branches : d'où il arrive que les roues des voitures s'enfoncent entre ces arbres, & que l'on a bien de la peine à les en retirer.” Uo. 211.

22 „Nous fûmes plusieurs fois très heureux de trouver du pain, du laitage, du vin, ou du raky, espèce de liqueur dont j'auroi bientôt occasion de parler. Elle ne vaut dans les villages que deux craises, c'est à dire deux sols la bouteille. Le vin n'y est pas plus cher. Il est fort chargé en couleur. Il ne paroît pas violent quand on en boit, mais il seroit très dangereux de s'habituer à en boire avec excès, comme de tout autre vin ; il y a quantité de maladies qui ne sont causées que par l'usage immodéré qu'on en fait. On est cependant obligé d'en boire beaucoup plus qu'on ne voudroit ; les eaux ne valent rien & l'on ne trouve guère dans ce pays de bonnes sources.” Uo. 214.

szélyeket rejt, hisz betegséget okoz. A víztárolók ugyanis csak esőzéskor vagy a szomszédos mocsarakból telítődnek, ám a mocsárvizek rosszul szűrődnek át a vastag földrétegen. Ezek a tározók alig négy-öt láb mélyek, négyzet alakúak, és csupán deszkakeret védi őket a szennytől. Vödörrel meríthet belőle minden falubeli lakos. Nem csoda, hogy ez az ízetlen ital lázat okoz és csak a borral keverve nyújt némi védelmet a fertőzés ellen.²³

Olykor mozaikszerű pillanatképeket ad egy-egy településről és a helybeliek szokásairól. Nagykanizsáról például az a benyomása, hogy nem is annyira város, mint inkább egy rosszul kiépített nagy falu. Egy-két kőházat leszámítva csak nyomorúságos viskókat látni és a templom is nyomorúságos. Az utcák többé-kevésbé szélesek, hosszúak, egyenesek, ahogyan azt a véletlen kialakította, no és mindig sárosak, nem csoda, hogy a külföldiek csak lovon vagy kordén közlekednek.²⁴ Ezen első olvasatra mehökkentő kép egyáltalán nem túlzó, hiszen Flachat akkor járt Kanizsán, amikor a város fejlődése megtorpant.²⁵

Másutt némi értetlenséggel írja, hogy „a magyarok mindig gyalogosan mezítláb járnak, még télen is; az asszonyok eléggé illetlenül felgyűrrik szoknyaikat. Ritkán látogatják egymást:

23 „On se sert de l'eau des rivières, ou de l'eau boueuse des citernes. On comprend qu'elles ne se remplissent que quand il pleut, ou tout au plus des écoulements des marais voisins, dont l'eau se filtrant mal dans une terre grasse avant de tomber dans la citerne, n'y devient un peu potable que lorsqu'elle y a séjourné quelques heures.

Ces citernes n'ont guère que quatre à cinq pieds de profondeur: elles sont de forme quarrée; un cadre de planches empêche qu'il n'y tombe des immondices. On y laisse toujours un seau, & chaque villageois peut avec un crochet y puiser. Cette boisson insipide occasione dans le pays beaucoup de fièvres, & l'on ne peut s'en préserver qu'en y mêlant du vin.” Uo. 214–215.

24 „C'est moins une ville qu'un grand village mal bâti, ou je n'ai vu qu'une seule maison construire en pierre; toutes les autres ne sont que de mauvaises baraques. Les églises sont d'une construction aussi misérable, & n'ont pour tout ornement qu'un mauvais tableau & quelques images: les clochers toujours quarrés & couverts de paille. Comme les maisons n'ont pas plus d'élévation que les arbres, on en choisit quatre des plus beaux que l'on peut trouver dans les forêts; on les unit par des traverses; on remplit les vuides qu'elles laissent entre elles avec des branches, & l'on enduit le tout de mortier. Il n'y a jamais qu'une petite cloche ou deux au plus. On ne s'attend pas à trouver de belles rues; elles sont en effet plus ou moins larges, longues & droites; le hazard en décide: mais il y a toujours plus d'un pied de boue, pour peu que le temps soit humide ou pluvieux. Les étrangers ne sortent qu'à cheval ou en charrette.” Uo. 217.

25 A török 1690-es kiűzését követően a város 1705-ig közvetlenül a bécsi udvari kamara fennhatósága alá tartozik. A várban német helyőrséget helyeznek el, a lakossága új betelepülőkkel gyarapszik. A fejlődés azonban megtörik. I. Lipót császár kivonja a katonaságot, a várat lebontásra ítéli, majd végső csapásként adományozás keretében földesúri joghatóság alá szorítja. A földesurak (Grassics Jakab, a Szapáry grófi család, gróf Batthyány Lajos) szép lassan adófizetésre kényszerítették a várost, és megszerezték annak fő bevételi forrásait, sőt a mocsarak lecsapolásával elhódított földeket is elvették. Lásd dr. Szűcs László: Nagykanizsa város utcáinak, tereinek, köztéri szobrainak és emléktábláinak jegyzéke 1753–1969. Zalaegerszeg, 1970. 5.

megelégednek azzal, hogy csak egy kis ablakon keresztül beszélgetnek egymással.”²⁶ Néhány szűkszavú, apró, de igen jellemző megjegyzése bizonyítja, hogy Flachat nyitott szemmel járó utazó. Közel lévén a szlavóniai területekhez és a Délvidékhez nem csodálkozik azon, hogy sok katonát lát errefelé, akiknek a szállása ugyan nem túl jó, viszont jól és olcsón élnek. Sok bort termelnek, a pálinka pedig – a bőséges gyümölcs-termésből adódóan – olcsó. Íme, egy másik Magyarország, ahol a föld termékeny, ahol minden bőséggel terem. „Nagy földterületeket láttam beborítva nagyon fehér és roppant tömött káposztákkal; zömük 10–15 livre-nyi súlyt nyom. Elég jó kenyeret készítenek törökbúzából. A szarvasmarhák dús legelőkön legelnek és jó húst adnak.”²⁷

Az „Öt Templom városát”, azaz Pécsét tartja az egyik legszebb magyar városnak. „Én nem láttam hozzá hasonló, csinos várost Magyarországon. Százötven évig a törökök birtokolták. Magas falakkal és mély árkokkal vették körül. A mecsetek mellett felépített hét torony közül három maradt épségben. A többinek csak romjai vannak; különös építmények ezek...”²⁸ Íme, az egzotikumot felfedező utazó, akinek a figyelmét természetesen Harkány gyógyforrásai sem kerülik el; a fürdő minden évszakban tele van emberekkel, a környékről mindenki ide jön, hisz itt keres gyógyulást.²⁹ Íme, a gyógyvizek Magyarországa!

Érdekes megállapítást tesz a magyar mentalitásról, amikor azt írja, hogy a török uralom nem is annyira az épületekben, mint a lelkekben tett kárt. A török rombolás a lakosság erkölcsében maradandó nyomokat hagyott, hiszen a magyarok „ugyanolyan

26 „Ils marchent toujours pieds ou jambes nues, même pendant l’hiver ; les femmes retroussent leurs robes d’une façon indécente. Il est rare qu’ils entrent les uns chez les autres : ils se contentent de se parler à travers une petite fenêtre.” Jean-Claude Flachet: *Observations...* i. m. 219.

27 „Nous y vîmes plusieurs Officiers d’un régiment qui étoit dispersé dans les villages ; leurs maisons avoient un peu plus d’arrangement. La crainte des fréquents incendies leur avoit donné l’idée d’y pratiquer des cheminées. Tout ce pays est plein de troupes. Elles y sont mal logées ; mais elles y vivent bien & à bon marché. Tout y vient en abondance, pour peu qu’on veuille se donner de peine. J’y ai vu de grands espaces de terre couverts de choux très blancs & très fermes, dont plusieurs pesent 12 à 15 livres. On fait du pain assez bon avec le bled de Turquie. Le bétail pâit dans de bons pâturages, & fournit de la bonne viande. J’ai dit qu’on y fait beaucoup de vin, & que le raki y étoit à bas prix, à cause de la quantité de fruits que l’on cueille dans toute cette contrée.” Uo. 218

28 „Cette ville est dans une situation agréable, au bas d’une chaîne de montagnes où l’on cueille beaucoup de vin. Elle est beaucoup plus longue que large ; je n’en avois encore point vu en Hongrie qui fût aussi jolie. Les Turcs l’ont possédée 150 ans ; ils l’avoient revêtue de hautes murailles & de fossés très profonds. De sept tours qu’ils y firent élever à côté des mosquées, il en reste encore trois. On ne voit plus que les ruines des autres : elles sont d’une construction singulière...” Uo. 256.

29 „J’allai le lendemain voir les bains chauds de Naitzfalo. Ils ont la propriété de ceux de Plombières. Tous les malades de la contrée y accourent. Ils n’attendent pas comme nous le retour de l’été ; toutes les saisons leur paroissent bonnes. On nous assura qu’ils étoient très salutaires, & que bien des gens y avoient recouvré la santé. Les bains sont dans une grande maison ; il y a tout autour un grand marais, d’où s’élève une fumée qui répand une odeur de soufre.” Uo. 255.

megvetést tanúsítanak az idegenek, főképp a németek iránt, mint amilyet a muzulmánok a keresztények iránt”.³⁰ E megjegyzésből nyilvánvaló, hogy Flachat nemigen tudott a magyarok osztrákellenességéről, főleg nem annak történelmi gyökereiről.

Pécs környékét járván felfigyelt a mészégetésre. Az effajta tevékenység már hasznos ismeret számára, nem véletlen, hogy apró részletességgel leírja a mészégetés teljes munkafolyamatát.³¹

Bécs felé indulván elhaladt a Balaton mellett, ahol „igen sok a hal; a tó talán veszélyesebb ellenfele az itteni halászoknak, mint a tenger az övéinek a viharos szelek miatt” – utalást téve így a semmiből hirtelen feltámadó balatoni viharokra.³² Betérvén egy dunántúli vendégfogadóba néprajzost idéző pontossággal ír le egy falusi táncmulatságot.³³

Flachat második magyarországi útjának első említésre méltó állomása Pozsony volt. Figyelmét „a magyar nemesség kedvenc helyén” már első útja alkalmával megragadta a meredek sziklán álló citadella.³⁴ A török követ több mint 90 díszes hajóból álló folyami

30 „On ne passe dans aucun village où les Turcs n'aient laissé quelque marque de leur domination. Les mœurs des habitants s'en ressentent encore plus que leur architecture. Ils ont pour les étrangers, & même pour les Allemands, le même dédain que tous les Musulmans affectent d'avoir pour les Chrétiens.” Uo. 257.

31 „J'y vis faire de la chaux sur une colline voisine. Elle est toute pleine de pierres blanches & tendres. On les brise jusqu'à ce qu'elles soient en petits morceaux ; on fait le long du ruisseau qui est au bas de la montagne de grands creux, & on place auprès de chaque creux une cuve de bois quarrée, haute de cinq pieds, dont les bords sont assez épais pour qu'un homme puisse s'y tenir aisément debout, même agir & y marcher. Ces cuves sont très bien calfeutrées. Ils y mettent une certaine quantité de ces pierres presque pulvérisées, avec de l'eau ; deux hommes agitent & roulent les pierres avec de grandes pelles de fer à manche de bois, jusqu'à ce que ce frottement continuel ait achevé de les pulvériser. L'eau s'épaissit & devient très blanche. Ils la font alors couler rapidement dans le creux par une ouverture qu'ils y font. Elle y séjourne quelque temps, & se perd dans la terre ; il ne reste que la chaux dans ce creux, qui est de 6 à 7 pieds de profondeur sur quinze de diamètre. On fait la même manœuvre jusqu'à ce qu'il en soit plein.” Uo. 259–260.

32 „Je vis le lac Balaton, fort poissonneux, & peut être plus dangereux que la mer pour les pêcheurs, à cause des vents furieux qui y règnent souvent.” Uo. 261.

33 „Je trouvai dans la cour 30 à 40 filles, quoiqu'il fit assez froid ; j'entrai de là dans une grande salle, où un nombre à peu près égal d'Hongrois étoient à boire. Un moment après des violons commencèrent à jouer ; chacun sortit & rentra avec une fille. On ne s'entendoit plus dans la salle ; les garçons & les filles faisoient des sauts affreux ; ils formoient toutes sortes de figures, qui étoient à peu près également agréables & ridicules : tout à coup les Hongrois prirent les filles par le milieu du corps ; ils s'élançèrent en même temps, & en deux sauts ils franchirent les bancs & les tables ; ils franchirent les bancs & tables ; ils continuèrent encore à faire quelques tours sans les quitter ; ils se séparèrent ensuite dans le même temps, frappèrent leurs bottes avec la main, & marquèrent la cadence avec le pied ; il en résulta un bruit agréable. Leur danse dura plus de demi heure, sans qu'ils répétassent la même figure.” Uo. 261–262.

34 „J'arrivai de bonne heure à Presbourg, capitale de la haute Hongrie. Elle me parut grande, belle, & très peuplée. La Noblesse Hongroise s'y plaît beaucoup. La citadelle est sur un rocher escarpé. C'est là que les Rois de Hongrie se font couronner.” Uo. 263.

flottájának egyik utasaként ezúttal a pozsonyi komp és hajóhíd köti le a figyelmét – miközben dízsorotűzzel üdvözlük a magas rangú konstantinápolyi diplomatát.³⁵

Következő állomása Buda, amely félig a hegyen, félig a folyó partján terül el. Annak ellenére, hogy a török – miután tovább tartani nem tudta a várost – 1686-ban felégette, még mindig azt sugallja, hogy egykor gyönyörű város volt a néhai magyar királyok székhelye. A várost azóta elég szépen rendbe hozták, a külső erődítések elkészültek, igaz, hátra van még a város belső övezetének rekonstrukciója. Budán a legnagyobb élményt Flachat számára az jelentette, hogy a követ megállt fürdőzni. Így Flachat is betért a mai Rudas fürdőbe, amelyről azt állítják, hogy sok beteg talált már itt gyógyulást. Hozzáteszi, ma már kissé megmosolyogtató módon, hogy teljesen egészséges emberek is használhatják a vizet anélkül, hogy bármi bajuk lenne.³⁶ (Ne feledjük, hogy a fürdés a 18. századi Franciaországban elsősorban gyógy mód volt, hiszen XIV. Lajos sokszor csak orvosi rendeletre fürdött.)

Érdekességként idézzük a fürdő pontos leírását Flachat tollából. „A fürdők házakban vannak, a házak kerek tetejűek, a boltozat közepe nyitott, hogy a kiáramló gőz eltávozhassék. A terem közepén lépcső vezet lefelé, a fürdőbe. Nyakig ér a víz. Vastag csövön ömlik, alá lehet nyújtani a kezét és a lábat. A cső a medence nyolc beszögellésének egyikéhez erősített kődarabból nyúlik ki. Kis cellákat készítettek a fürdőzőknek, akik nem akarják, hogy mások lássák őket. Három forrás ugyanazon hegyből fakad. A hegyet borító sziklákat hihetőleg a mélyben égő tűz hevíti. Eléggé meglepődtem, mikor hideg vizű forrásra bukkantam a többi mellett. Ennek vize zöldes színű és nagyon tiszta. A császár részére fenntartott fürdők sokkal díszesebbek, mint a nagyközönségé, de semmivel nem jobbak.”³⁷

35 „Je n’avois point vu ailleurs la machine dont on se servoit pour traverser un bras du Danube jusqu’à ce que le pont fût rebâti. Je suis étonné qu’elle soit inconnue, quoiqu’elle puisse épargner des frais considérables dans les endroits où l’on ne peut pas construire des ponts. Nous en sortîmes le matin au bruit des canons. L’Ambassadeur fut saluée par la garnison, qui formoit une longue ligne le long du Danube.” Uo. 267.

36 „Nous fîmes le jour suivant à Offen ou Bude avant huit heures. Cette ville est située moitié sur la montagne, & moitié sur le rivage du Danube. Les Turcs la ruinèrent & la brûlèrent en 1686, lorsqu’ils virent qu’on la leur enlevoit d’assaut ; mais elle a été assez bien réparée. Il y a deux bonnes citadelles. Toutes les fortifications extérieures étoient achevées ; il y avoit encore beaucoup à travailler à celles qu’on faisoit dans l’enceinte de la ville. Le séjour qu’y faisoient autrefois les Rois de Hongrie en avoit fait une des plus belles villes du royaume. L’Ambassadeur alla prendre les bains : ils sont à l’autre rive du Danube. On prétend qu’ils ont rendu la santé à beaucoup de malades. On peut les prendre lorsqu’on jouit de la meilleure santé, sans être incommodé.” Uo. 267–268.

37 Uo. 268–269.

A Budával szomszédos „Pest bájos kis város, kaszárnyái megérdemlik az érdeklődők figyelmét. Elégé hasonlítanak az Invalidusok palotájához.”³⁸ A Pestről Péterváradig vezető útról Flachat azt írja, hogy csak falvakat látott, ám kiemeli Pétervárad erődjének stratégiai jelentőségét rámutatva: Bécs nem véletlen folytatja az erődítési munkálatokat.³⁹

Sok apró részletből épül fel Jean-Claude Flachat Magyarországa. A mezőgazdaság különféle ágazatainak fő jellemzése mellett mozaikszerű, ám részletes képet ad a magyar mindennapokról, arról, hogyan épültek a hidak a mocsaras területeken, arról, hogyan épültek az 1740-es évek Magyarországon a házak, arról, hogyan készül a „raky”, hogy miként égetik a meszet Pécs környékén, miként mángorolják a ruhát, és miként préselik a szőlőt. A mindennapok érdekes és némiképp egyedi rajzolata Jean-Claude Flachat magyarságképe; tollából egy olyan utazó feljegyzései maradtak ránk, akit elsősorban a technikai, a technológiai eljárások érdekeltek a 18. század derekának Magyarországon.

38 Uo. 269.

39 „Nous ne rencontrâmes que des villages jusqu'à Petervaradin. C'est une des plus fortes places que l'Empereur ait en Hongrie ; elle en est le boulevard. Toutes les autres forteresses que l'on rencontre jusqu'à Vienne ne seroient guère capable d'arrêter les Turcs.” Uo. 269–270.